

QƏDİM YAŞAYIŞ YERİ

Qala kəndinin tarixi və abidələri barədə

XIX əsrə aid yaşayış evinin interyeri

Tacir evinin artırması. XIX əsr

Xalqımızın əsrlərlə qoruyub saxladığı, keçmişimizin bir parçası olan tarixi abidələrə qayğısı, diqqəti bir daha təsdiqləyir ki, dünənə, sivilizasiya nümunələrinə, mədəniyyətinə, memarlıq və şəhərsalma üslubuna, incəsənətinə böyük önəm verən xalqdır.

Mədəni irsə belə ehtiram qədim Qala kəndi ərazisində də yüksək səviyyədə gözlənilməkdədir. Abşeron yarımadasının cənub-şərqində yerləşən Qala kəndi hələ SSRİ vaxtında Nazirlər Sovetinin 1988-ci il 18 aprel tarixli 156 nömrəli qərarı ilə Dövlət Tarix-Etnoqrafiya Qoruğu elan edilib. Qoruğun 156 hektarlıq ərazisində 216 memarlıq və arxeoloji abidə vardır. Memarlıq abidələrinin 6-sı məscid, 3-ü hamam, bir neçəsi məqbərə və sərdabələr, qalanları yaşayış evləridir. Arxeoloji abidələr isə kəhrizlər və 4 ədəd ovdandan ibarətdir.

Qala Tarix-Etnoqrafiya Qoruğundakı abidələrin daşlarında və həmin ərazidə mövcud olan digər daşların üzərindəki qədim işarələr və rəsmlər qorunub saxlanılır. Onlar bizim keçmişimizin əvəzsiz nümunələridir. Qala kəndində ustaların, memarların, mühəndislərin müxtəlif dövrlərdə yaratdıqları müdafiə, dini, mülki, xatirə və məişət tikililəri hazırda tarixi simvola çevrilmişdir. Bu qədim yaşayış yerinin, tarixi-mədəni irsin qorunub saxlanması, tərəfimizdən gələcək nəsillərə və dünya xalqlarına çatdırılması mənəvi borc kimi başa düşülür.

Qala məntəqəsi yazılı məlumatlara görə, şimaldan qədim qəbiristanlıq, cənubdan əkin sahələri, şərqdən bağ yerləri, qərbdən duz gölü (Şor gölü) və şirin sulu göllə əhatələnirmiş. Əvvəllər

kənddə 6 məscid fəaliyyət göstərmişdir. Onlardan biri indiki Qalanın (keçmişdə işarə, xəbər vermək məqsədilə tikilmiş Qalanın) divarları içərisindəki Cümə məscidi, 4-ü məhəllə məscidləri, biri isə Pir məscidi olmuşdur. Onlardan 5-i hazırda işlək vəziyyətdədir.

XX əsrin 30-40-cı illərində su çatışmazlığı səbəbindən, neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar, insanlar Qala kəndindən köçməyə başlamışlar. Yaxınlıqda Gürğan hərbi şəhərciyinin inşası ilə əlaqədar, bir sıra sahibsiz tikililər və kənd ətrafındakı ən möhtəşəm müdafiə siperi olan qala divarları sökülərək, daşları oraya daşınmışdır. XX əsrin 50-60-cı illərindən sonra yerli əhalinin bir hissəsi yenidən geri – yurd yerinə qayıdıb. Burada mövcud olan qədim yaşayış evləri və bəzilərinin qalıqları, qoruq ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış kurqanlar, qədim ocaq yerləri, qəbirlər ərazinin çox-çox qədimlərdən insanların yaşayış məskəni olmasından xəbər verir.

Yazılı mənbələrə görə, Rusiya imperiyasının siyahısı üzrə 1873-cü ildə kənddə 431 həyətdə 2331 nəfər əhali yaşayıb. Onlardan 1240-ı kişi, 1031-i qadın idi. Abşeronda ən çox torpaq sahəsinə malik Qala kəndinin bağlarında əncir, tut, nar, üzüm, heyva, alça, qarpız, qovun, şamama becərilmişdir.

Bərpa edilmiş dairəvi qülləli qala

Abşeron yarımadasında və eləcə də qədim Qala kəndi ərazisindəki abidələr, ziqiyət təbii sərvətlər uzun illər Avropa və Asiya səyyahlarını özünə cəlb edib. Bu barədə xeyli yazılı məlumatlar var:

1. XIV əsrin ikinci yarısında yaşamış görkəmli coğrafiyaşünas, əslən Bakılı Ər-Rəşid ibn Saleh ibn Nuri Əl-Bakuvi yazır ki, "Abşeron yarımadasında çoxlu kəndlər (o vaxt Abşeronda 40-a yaxın kənd olub), hər kəndin özünün möhkəm hörülmiş müdafiə qalası vardır. Bu qalaların möhkəmliyinə görə Qala kəndi birinci olaraq seçilmişdir".

2. XVIII əsrdə səyyah J.Lerx Qala kəndində olub və kənddəki yaşayış tərzini haqqında bir sıra dolğun məlumatlar yazıb.

3. XIX əsrin 40-cı illərində rus şərqşünası, səyyah J.Berezin Bakı, Abşeron yarımadası və Qala kəndinə səfər edərək, kənd, onun qalası haqqında məlumatlar toplayıb.

4. XX əsrin 40-cı illərində alim E.A.Paxomov və memar J.R.Şeblinkin Abşeronda, Qala kəndində olublar. E.A.Paxomov ərazidəki qalaların tarixini XII-XV əsrlər kimi göstərmişdir. J.R.Seblinkin həmin qalalarda ərzaq və su quyularının mövcudluğunu da bildirib. Qala kəndinin mühafizə qalası möhkəmliyi və möhtəşəmliyi səbəbindən mütəxəssislər tərəfindən Qala adlandırılıb.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının bir sıra tarixçi və etnoqraf alimləri də Qala kəndinin tarixi ilə maraqlanmışlar. Belə ki, A.Aşurbəyli, S.Vəliyev, M.Nemətova Qala kəndinin müdafiə qalasına həsr olunmuş yazılar yazmışlar:

5. Məşədixanım Nemətova Bakı və Abşeronun XI-XX əsrlərin əvvəllərinə aid bir neçə türbə və ovdanlarının tikilmə tarixlərini, ustalarının adlarını müəyyənləşdirib: "Qədim yazılı məlumatlardan aydın olur ki, Qala kəndində insanlar 100 000 il bundan əvvəl yaşamışlar". Həmçinin o qeyd edir ki, "Mərdəkanda

türklərə məxsus daha qədim – 100 000 ildən çox qədim dövrə aid katakombalar aşkara çıxmışdır. Strabona istinadla o yazır: "Mərdəkandan çıxan bu katakombalar türklərə aiddir, yerin altından çıxmış qədim yazılara əsaslanaraq belə aydın olur ki, Qala kəndində və onun qonşuluğundakı Mərdəkanda, eləcə də Abşeronda 100 min il əvvəl və daha qədimdən türklər yaşamışlar. Bir sıra mənbələrə görə, dünya 4 dəfə dağılıb. İndiki sivilizasiyanın tarixi 12-15 000 il civarında açılır. Deməli, Abşeron yarımadasında indiki sivilizasiyadan çox-çox qabaqlar türklər məskən salıb. Bu da xalqımızın köçəri olmasını, sonradan bölgəyə gəlmələrini bildirenlərin səhvi açıq göstərir.

6. J.Hacıyev Qala kəndinin XIV əsrə aid qədim hamamını "El hamamı" adlandırmışdır.

7. İ.Əliyev 1998-ci ildə köhnə dağıntılar altında qədim yaşayış yeri tapıb. Onun tarixini Tunc dövrünə aid edərək, Qala kəndinin yaşının 4000 ilə qədər uzandığını bildirib.

8. 2007-ci ildə də arxeoloqlar ərazidə hazırkı müşahidə qalasının ətrafında qazıntı işləri apararaq, Qala kəndinin tarixinin 4000 ildən çox olduğu qənaətinə gəlmişlər.

9. XX əsrin 60-cı illərində görkəmli memar alimlər Ə.V.Salamzadə və A.A.Sadıxzadənin Abşeronun XVIII-XIX əsrlərə aid yaşayış binaları haqqında yazıları vardır. Onlar qeyd edirlər ki, Qala kəndində insanlar çox qədimdən yaşamışlar.

10. 2003-cü ildə memar alim Ş.S.Fətullayevin (Fıqarovun) Qala kəndinin 5 məscidi və 1 hamamı haqqında yazıları vardır.

Başqa bir sıra yazılarda isə bildirilir ki, Qala kəndində yaşayışın başlanğıcı 4000; 5000; 20000 il bundan əvvəl gedib çıxır. Fərqli yanaşmalardan da aydın olur ki, bu məkanın tarixi indiyə qədər dəqiq öyrənilməmişdir.

11. İ.M.Cəfərzadənin 1941-ci ildə yazdığına görə, Qala kəndində yaşayışın tarixi 3000 ildir. 2002-ci ildə arxeoloqlar Qala kəndinin tarixini 3000 il kimi göstərmişlər.

12. Məşhur səyyah Tur Heyerdal Azərbaycanı "insan sivilizasiyasının ən qədim məskəni" sayırdı. Dünya şöhrətli alimə görə, Qala kəndinin dənizə yaxınlığı,

Muzey kompleksinin Heydər Əliyev Fondu tərəfindən yaradıldığını bildiren xatirə daşı

Qədim Qum hamamının qalıqları

münbit torpağın və duz yataqlarının olması səbəbindən burada yaqın ki, qədim xalqlar yaşamışlar. Bir sıra əlamətlər və tikili qalıqları da bunu təsdiqləyir.

Azərbaycanın digər ərazilərində də çox qədimdən insanlar mağaralarda yaşamışlar. Yazılı məlumatlara görə, mağaralardakı həyat tərzi 12 000 000, 850 000, 700 000 il bundan əvvəl təsadüf edir. Hazırda Qala kəndində olan nəzarət (xəbərötürmə) qalasının altında da qayadan yonulmuş mağaralar vardır. Dini tarixlərdə bildirilir ki, mağaraları Samud tayfası özlərinə yaşayış yeri düzəldib. Bu tayfa isə 12 000 000 il bundan qabaq yaşamışdır. Deməli, Qala kəndində həqiqətən də əvvəlki sivilizasiyalar və indiki sivilizasiyanın ilk insanları yaşamışlar.

Qala qoruğu ərazisində qədim ovdan da vardır ki, qədim qəbiristanlıqda yerləşir. Bu ovdan abidələr siyahısında ölkə əhəmiyyətli arxeoloji abidə kimi dövlət tərəfindən qorunur. Onun tikilmə tarixi XVII əsr göstərilir. Ovdana baxış keçirərkən, tikilmə tarixi və digər məlumatlarını bildiren ilk kitabənin yerindən götürüldüyü məlum olmuşdur. Məlum olmuşdur ki, onun ilk kitabəsi götürülərək, İçəri Şəhərdə, Şirvanşahlar sarayında saxlanılır. Orada belə yazılmışdır: "Bu dövr ədalətli Şah Abbas Səfəvinin hakimiyyəti dövrünə aiddir. Allah onun hakimiyyətini daimi etsin". Elmi-bibliografik araşdırma aparılarkən, müəyyənlanmışdır ki, ovdan kəndxuda Nurməhəmməd oğlu Fuladin əmri üzrə hicri tarixi ilə 1065-ci ildə tikilmişdir. Məlum olur ki, həmin dövrdə Şah Abbas Səfəvinin əmri ilə Abşeron və Bakının şəhəratrafı ərazisində 99 ədəd ovdan tikilmişdir. Ovdanın tikilmə tarixi miladi ilə 1670-ci ilə təsadüf edir. O dövrdə uzaq məsafədən yerin dərinliyində Kəhriz vasitəsi ilə öz axını ilə su axıdaraq, əhalini içməli su ilə təmin etmək çox böyük iş idi. Bu, dünyada analoqu olmayan hallardan biridir. Ovdanın yer səviyyəsindən dərinliyi təxminən 3.6-4.5 metrdir. Ovdan iki hissədən - yeraltı və yerüstü hissələrdən ibarətdir. Qala kəndində bir neçə belə ovdan və su quyuları da vardır.

Leyla bulağı adlı quyunun yaxınlığında arxeoloji qazıntı aparılarkən, dərinliyi 5 metr olan qazıntıdan diametri 2 metr olan hovuz çıxmışdır. Hovuz süd və keçi tükündən hazırlanmış, pəlçıqla

Qala kəndi ərazisində qədim ovdan

suvanmış haldadır. Bu da keçmişdə hidroizolyasiya işini kifayət qədər yaxşı bilmələrinin təsdiqidir.

Qala kəndində keçmişdə yaşamış insanlar karvan ticarəti ilə də məşğul olmuşlar. Onların ticarəti pambıq, taxıl və heyvandarlıq məhsullarının satılması olub.

13. Qala qoruğu ərazisindəki daşların üzərində olan Qaya yalaqları və rəsmləri bir sıra xarici ölkələrdə və Azərbaycanın digər ərazilərində də vardır. Bu barədə Mələhət Fərəcovanın 2007-ci ildə işıq üzü görən "Qobustan qayaları" kitabında deyilir. Kitabda dünya alimlərinin yazdıqları ilə isbatə yetirilir ki, qaya rəsmləri və qaya yalaqları insanın qadına və kişiyyə Allah deyə inandıqları dövrə aiddir.

Belə qaya yalaqlarının Qobustanda, Şəmkir rayonunda, Xocalıda, Qala kəndində və Abşeronda, eləcə də digər yerlərdə tapılması Azərbaycan ərazisində insanların çox qədim dövrlərdən yaşamalarını bir daha sübut edir. Rəsmlərin dünya alimlərinin isbatə yetirdiyi kimi, bizim sivilizasiyadan qabaq yaşamış Mu tayfasına da aid edilməsindən aydın olur ki, Qala kəndinin tarixi çox qədimdir.

14. Təvəkkül Səlimovun yazdığına görə, hazırda Qala kəndində yaşayanlar əsasən İrandilli tatlardan, türk dilində (Azərbaycan türklərinin dilində) danışan türk mənşəli tərəkəmələrdən və XVII əsrdə Xızının Quşçu kəndindən gələn dağlılardan ibarətdir. Tatlar kəndin yuxarı ərazisində yaşamış, sənətkarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Onlar taxıl, pambıq becərmiş, duz istehsal etmişlər. Tərəkəmələr isə kəndin aşağı hissəsində yaşamışlar. Maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuş, Qala cinsli qoyunlar yetişdirmişlər. Yazılı mənbələrə görə, həmin qoyunların ətinin çəkisi 80-90 kq, quyruqlarının çəkisi isə 15-20 kq olub. Tərəkəmələr (qədimdən burada yaşamış türklər) həm də digər kənd təsərrüfatı sahələri, əkinçilik və sairə işlərlə də məşğul idilər. Maldarlıqla məşğul olmuş tərəkəmələr yaz, payız aylarında kənddən Binəyə gedərək, orada heyvanlar saxlayıb, məhsul əldə ediblər. İndiki Binə adlanan yer tərəkəmələrin qədimdən binə yerləri olmuşdur. Təvəkkül Səlimov və Fikrət Abdullayev tərəfindən 1992-ci ildə açılan ("Qala və qalalılar" kitabında) faktlar da Binə haqqındakı məlumatları təsdiq edir. Qala kəndinin XX əsrin 20-30-cu illərinə kimi yaşayış sahələrindən başqa, 8 hissədən ibarət başqa hissələri də vardı. Onlar binə yeri, yaylaq, qışlaq, bağlıq, əkin sahələrindən ibarətdir.

Qala tarix-etnoqrafiya qoruğunda yaradılmış xalçaçılıq emalatxanasında

Qala tarix-etnoqrafiya qoruğunda yaradılmış ipəyirmə emalatxanasında

Bunlar indiki Qala kəndi, Hava limanının ərazisi, Qışlaq yeri (indiki Kələ dağ deyilən yer), Şüvəlan (indiki Xəşaxuna adlanan bağ yerləri), Binə istiqaməti (Binə görünən ərazi), Türkəyanı torpaqlar, Hövsan istiqaməti (indiki Pırəkir adlanan yer) olublar. Qala kəndindəki indiki Qala Nadir şahın vaxtında təmir-bərpa edilib.

15. İngilis səyahətçisi Şupv Qala kəndində olduğu vaxt yazıb ki, "Bakı ətrafında göllər var. Bu göllərdən əhali duz çıxarmışdır". XIX əsrin 30-cu illərində yay aylarında Şor gölündən 30 000 xalvara yaxın duz yığmışlar. Bu zaman Şor gölünün uzunluğu 1 verst 125 sajen, dairəsi isə 3 verst 300 sajen olub. Qala duzu ağılığı və acı olmaması ilə digərlərindən fərqlənmişdir. Qədim zamanlarda bu duz karvanlarla xaricə aparılıb orada satılmışdır. XX əsrdə kənd ərazisində neft hasilatına görə, o ərazidən çıxan sular qalxaraq iki gölü birləşdirib. Ondan sonra oradan duz əldə edilməsi dayandırılıb. Qala qoruğundakı Şor hamam Şor gölü ətrafında tikilib, ora göldən su çəkilib. Əhali orada dəri xəstəliklərini müalicə edirmiş. Hazırda hamam uçmuş haldadır.

16. Görkəmli alim Teymur Bünyadovun 1986-cı ildə yazdığı "Mərd Qalalar" kitabında qeyd edilir ki, "bir çox dünya alimlərinin elmi tədqiqatları nəticəsində məlum olmuşdur ki, Yerın yaranma tarixi 4.5 milyard ildir. İnsanların yaranma tarixi isə (yeni həyat erası) 70 000 000 ilə yaxındır. Azərbaycanın ərazisi ibtidai insanların ilk məskənlərindən biridir. 1939-cu ildə Ceyrançöldə (Gürcüstanla Azərbaycanın Ağstafa rayonu sərhədində) qazıntı

işləri aparılıb, daşlaşmış sümüklər tapılıb. Onların yaşı 10-12 milyon ilə bərabərdir". Həmin mağaralar kompleksində elmi araşdırma işinin aparılması üçün mən oraya ezam olunmuşdum. 120-dən çox mağaraya baxış keçirərək, qaya üstündə olan işarələrdən, elementlərdən, rəsmlərdən aydınlaşdı ki, bu mağaralar kompleksi qədim Şəhərgah olmuşdur. Mən isbata yetirdim ki, oradakı mövcud işarələr, rəsmlər qədim xalqımıza məxsusdur.

Həmin qədim insanlar Aya, Günəşə, Ulduza, Suya, Qadına, Kişiyə, Buddizmə və Xristianlığa inam dövrlərində yaşamışlar. Belə mağaralar yaxınlıqdakı Qazax rayonunun Damcılı bulaq ərazisində də vardır. Azərbaycanda mövcud olan Azıx mağaralarının da tarixi alimlər tərəfindən 12 000 000 il kimi bildirilir. Yazılanlardan görüldüyü kimi, Vətənimizin bir çox əraziləri ibtidai insanların ilk məskənləridir.

Qala kəndində bir neçə dəfə bir-birindən xəbərsiz yaşayışlar olmuşdur. Yazılanlardan görüldüyü kimi, Qala kəndinin tarixinin yenidən əsaslı öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Bu qədim yaşayış məskəninin tarixi yenidən araşdırılaraq öyrənilsə, buraya çoxlu miqdarda turistlər cəlb etmək mümkün olar. Bu da dövlətimizin bu sahədəki hazırkı siyasətinə tam uyğundur. ❖

İslam Göyüşov

Texnika üzrə fəlsəfə doktoru, mühəndis-memarı